

Антоніна ПЛЕЧКО
**МІСЯЦЬ У ТРАДИЦІЙНИХ УЯВЛЕННЯХ ПОЛІЩУКІВ
ТА ЙОГО НОМІНАЦІЯ В СЕРЕДНЬОПОЛІСЬКИХ
ГОВІРКАХ**

У статті зосереджено увагу на народних віруваннях про місяць як небесне світило. Зроблено спробу ввести до наукового обігу поліський автентичний матеріал народних уявлень про місяць, що надає можливість виявити й дослідити систему поліських звичаїв, обрядів, прикмет щодо зазначеного об'єкта неживої природи та варіанти його номінації.

Ключові слова: *Середнє Полісся, номінація, говірка, культурне явище, місяць, фази місяця.*

Традиційні уявлення про неживу природу належать до найархаїчніших вірувань. Адже саме природа (жива і нежива) насамперед оточувала наших предків. Упродовж століть світогляд українського народу зазнавав різноманітних трансформацій, тому зрозуміти проблему взаємовідносин Людини та Місяця, Людини й Сонця, Людини та Землі можна лише за умов вивчення накопиченого культурного досвіду, уявлень про навколишній світ, у яких відображений первісний світогляд наших предків з елементами язичницьких та християнських вірувань.

Сучасні українські вчені в галузі діалектології та етнолінгвістики наголошують на важливості фіксації цього шару культури – народних уявлень про об'єкти неживої природи в архаїчних слов'янських зонах, зокрема в Середньому Поліссі. І хоча явища неживої природи та їх номінація здавна й донині були об'єктом міфологічних, лексикологічних та етнолінгвістичних студій українських і зарубіжних учених (див. праці О. Потєбні, М. Костомарова, О. Афанасьєва, митрополита Іларіона, В. Кононенка, М. Новикової, М. Толстого, С. Толстої, А. Топоркова та ін.), однак різнобічне системне їх вивчення залишається актуальним.

Об'єктом нашого дослідження є традиційні міфологічні уявлення про *місяць* у віруваннях поліщуків та його номінації в контексті середньополіської мовно-культурної діалектної системи.

Первісна людина дуже рано усвідомила, що небесні світила є джерелом енергії для життя на землі. Ця залежність людини від небесних світил і природних стихій, особливо в житті господарському, зробила їх об'єктами релігійного пошанування¹. Як зазначав митрополит Іларіон, до місяця ставилися шанобливо,

¹ Іларіон, митрополит. Дохристиянські вірування українського народу. Історично-релігійна монографія. – Київ, 1992. – С. 18

зокрема, коли хтось побачить уперше молодий місяць, він конче мусить перехреститися, щоб щастило упродовж усього нового календарного місяця. Саме цей ритуал (хреститися до молодика та повного місяця) зафіксований у всіх обстежених населених пунктах: *Хрест'їт'їса і до молод'їка і по'їного* (н.п. 1-5). Однак інформатори не завжди можуть пояснити мотиви цих дій: *Так по'ложено. Оце по'бачи'ї н'єриши'ї д'єн' молод'їка, ї треба н'єр'єхр'єст'їца* (н.п. 2); часто зазначають, що цей звичай відходить у минуле: *До їс'їца хр'єст'їл'їса їран'їє, ї до їсонца хр'єст'їл'їса, а їзарє воїни н'є пр'їзнаїїца* (н.п. 4).

Таке обожнювання персоніфікованого місяця зумовило формування низки заборон і рекомендацій щодо нього: небажано, щоб місяць світив у вікно, коли людина спить; показувати пальцем на місяць гріх – всохне палець, але якщо вже покажеш, то прикуси палець². Подібні заборони в системі вірувань сучасних поліщуків трапляються поодинокі, що відбиває стан збереження давніх уявлень: *Чи троїма їпал'їам'ї, чи їсейїу рїкїюї їмона, а їпал'їєм їодним їн'є* (н.п. 3); *Їє їможна їпал'їєм по'казуват'ї. їПросто їтак гово'р'їт'ї до їн'єго, н'є по'казуват'ї* (н.п. 2).

Їз найдавніших часів і донині відомі легенди, породжені видимими на місяці плямами. Наявні в літературі описи засвідчують сюжет про двох братів: один вилами заколєв другого ї тримає його, піднявши на вилах, Трапляється варіант, пристосований до біблійної легенди про Каїна та Авеля³. Останній використаний у таких творах українських письменників, як “Чорна Рада” П. Куліша, “Назар Стодоля” Т. Шевченка та покладений в основу поезії “Місяць” М. Костомарова:

...Ї тїї пори, як перший злодїї
Каїн Авеля забив
Ї упершу землю кров'їю
Чоловічою змочив...
...Ї пішов на рїд наш бїдний
Божий гнїв усяким злом;
Грїх на місяці зостався,
Нацяткований п'ятном!

Традиційна культура Середнього Полїсся представлена такими описами плям на місяці: *То їбрат їбрата їкол'є*. Водночас інформатор не завжди може пояснити причини їх конфлікту: *їБог*

² Булашев Георгїї. Український народ у своїх легендах, релїгїйних поглядах та віруваннях. Космогонїчні українські народні погляди та вірування. – Київ, 1993. – С. 249.

³ Булашев Георгїї. Український народ у своїх легендах, релїгїйних поглядах та віруваннях. Космогонїчні українські народні погляди та вірування. – Київ, 1993. – С. 247-248; Іларїон, митрополит. Дохристїянські вірування українського народу. Історично-релїгїйна монографїя. – Київ, 1992. – С. 26.

його знайє за шо. Бог подн'ав йїх, шоб їсеї м'їр бачиў (н.п. 2). Другий варіант легенди поширений серед тих носіїв культури, які знайомі з Біблією: Ав'ель буў справ'едл'ївим, вон овци пас. А Каїїл на земл'є роб'їў, буў з емл'є робом. Ну ют пр'їнесл'ї воли Господу жертву. Господ' пр'їн'єбр'ог жертву Каїїлову. Ну знач'їт Ав'ел'ову пр'їн'ау. Ну то теї із заздрос т'ї, не нав'їст' на брата та'ка, і свого брата уб'їў. Це н'єрше братоуб'їўство. Господ' сказаў: «Каїїл, Каїїл, д'є твої брат Ав'ел'?» А тої – «А от'куда їа знаїу!» – «Ну то знат, шо буд'єш ск'їтал'єм по з'емл'є!» Господ' так його покараў. У н'їсан'її так нап'їсано (н.п. 4).

Поліський матеріал підтверджує культ космогонічних предметів – землі, сонця, місяця, зірок тощо, на який указують учені⁴. Місяць для українців – добрий знак, це образ-символ добра, щастя, долі. Саме звертання до місяця відбиває ставлення до цього небесного світила як до персоніфікованого об'єкта, а пестливі епітети засвідчують прагнення до позитивного контакту, бажання доброзичливого ставлення та надії на всіляке сприяння: «Молод'їк молод'єсен кїт, м'єс'ац коханїї» (н.п. 1); «Молодїї молодичен'ку, краснїї па'ничен'ку» (н.п. 5).

У традиційній культурі Середнього Полісся Місяць є учасником магічних ритуалів⁵, що засвідчує замовляння у формі діалогу Людини з Місяцем: «Треба дев'ят' раз – «Молодїї молодичен'ку, краснїї па'ничен'ку, де ти буў?» – «На том св'єт'ї» – «Шо ти бачиў?» – «См'єрт'ї» – «Шо Гос'нот' роб'їт'?» – «По райу ходит'» – «А м'єрц'ї?» – «Їїм [зуби] не бол'ят' – н'ї то'б'ї, н'ї ме'н'ї, н'ї ста'рому, н'ї молодому» (н.п. 5). У замовлянні відбита давня картина світу у складних взаємозв'язках людина – місяць – світ живих – світ мертвих – Всесвіт. Діалог побудований на паралелізмі (у мерців зуби не болять – то і в живих не будуть боліти), який покладений в основу магії подібності.

За народними уявленнями, місяць стоїть над усім світом, він – всевидець, всезнавець, провісник і ясновидець, що відбиває розповідь про магічний ритуал звертання до Місяця: «Молод'їк молод'єсен кїт, ї т'єбе прог золот'єсен к'її» – І вл'є пр'їказуїут', шо воли хочут'. Або: «М'єс'ац коханїї, ти по їс'ому св'єту роз'їсланїї. Н'є рост'їлайс'а по з'емл'є, н'є рост'їлайс'а по вол'є. Іди їгору, їак теї їдим, н'є хай'ї плаче один їсин. Шо загор'єлос'а, то ї гори, шоб дал'є н'є пошло» – І до їкони мол'їца (н.п. 1). В основі замовлянь закладено код одужання (щоб зуби не болїли), код звільнення від тривоги (щоб не погорїло бїльше). У традиційній культурі Полісся донині збереглися залишки віри в магїчну силу молодика: Багато молод'їком мона. Токо

⁴ Кононенко В.І. Символи української мови. – Івано-Франківськ, 1996. – С. 80-81.

⁵ Москаленко М.Н. Українські замовляння. – Київ, 1993. – С. 199-201.

бо́йла і́са, о́то шос` ко́ров'і зроб'і́ца – то молод'і́ком хтос` шос` упо́роу (н.п. 3); Ї́п'єрше́ йіак по́бачиши́ молод'і́ка, то л'уд'і́ до н'о́го і по́гане́ роб'і́т' і́ добре. І пр'і́роб'і́т' на ка́пос'т'і́ і́ на до́бро мона́ (н.п. 1).

Спостереження зміни фаз місяця також мало вплив на формування уявлень давнього носія традиційної культури. Тому зростання всього живого було співвіднесене зі збільшенням *молодика*⁶, а уповільнення рослинних процесів – зі зменшенням, *старінням*⁷. Такі вірування зафіксовані в деяких населених пунктах Середнього Полісся: *Кол'іс` мо́йла мат'і́ с'єйала́ зур'к'і́, йіак почи́нає м'єс'а́ц' с'ход'і́т` мо́лод'и́, шче́ і́ ў'досв'і́та. То во́ни ро́д'учи́є то'д'і́. Йіак мо́лод'і́к ви́лаз'і́т', так і́ зур'очк'і́ ви́лаз'і́т'* (н.п. 1); *Посл'є мо́лод'і́ка йіак м'і́нут'` т'и́є дн'і́, то почи́нал'і́ ро́б'і́т'. Дл'а гар'буз` ждал'і́ ок'руглого м'єс'а́ца* (н.п. 3). Як бачимо з наведеного опису, багато господарських процесів були поєднані з актами аграрної магії подібності, яка ґрунтується на уявленнях про небесні світила. Однак свідчення інформаторів на зразок: *не зна́йу* або *кол'і́ пр'і́ход'і́ца, то'д'і́ і́ роб'і́ш* (н.п. 2) свідчить про поступовий занепад цього культурного явища.

Джерела фіксують розповідь про віру в залежність долі чи характеру людини від фази місяця в момент її народження. Так, людина, народжена в *молодик*, мала все життя зберігати *моложавість*, свіже обличчя, а народжена на *ущербі* все життя має похмуре обличчя і буркотливу вдачу⁸. Таке повір'я сформоване за аналогією до семантики лексем *молодик* – ‘молодий, новий, свіжий місяць’ і *старий* – ‘старіючий, ущербний місяць’. Ця прикмета взаємозв'язку долі людини, її народження з фазами місяця зафіксована лише в поодиноких населених пунктах: *Поў́ніі м'єс'а́ц, то́ до́бре йіак д'і́т'а на'ро́д'і́ца. А зже́ йіак у кон'це́, кол'і́ с'ход'і́т' м'єс'а́ц, на'ро́д'і́ца, то́ ў' гор'і́ буд'є́ д'і́т'а бол'ши́нт'во. А ў' поў́ном до́бре* (н.п. 3).

Заслуговують на увагу також метеорологічні прикмети, пов'язані з місяцем. У давнину передбачення погоди часто ґрунтувалися на спостереженнях окремих явищ життя природи та спиралися на циклічно повторювані процеси⁸. Такі явища природи, як кола або промінчики навколо місяця, були незрозумілі нашим предкам, але при цьому їх пов'язували з близькою зміною погоди. Це відбито і в зафіксованих метеорологічних прикметах сучасного польського села: *Д'і́в'і́моса, йіак про́м'і́нч'і́к'і́ – то на в'є́тер; м'єс'а́ц' ок'руж'і́вса – то н'є́года́ буд'є́* (н.п. 3); *Помут'н'є́ніє, ў'*

⁶ Москаленко М.Н. Українські замовляння. – Київ, 1993. – С. 200.

⁷ Булашев Георгій. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях. Космогонічні українські народні погляди та вірування. – Київ, 1993. – С. 248.

⁸ Васянович О. Метеорологічні прикмети в народному календарі українців Полісся // Народна творчість та етнографія. – 2005. – № 2 – С. 86-87.

ту\ман`е б`і\шо, то\буд`е н`е\угод` ('негода') (н.п. 4). Крім того, для прогнозування погоди здавна враховували положення молодика в небі, де важливим був кут нахилу осі молодого місяця щодо горизонту. У різних варіантах ця прикмета побутує й донині: *Ждал`і молод`і\ка, то\уже\боком\рожк`і, то\кажут` – в`едро\з\водою\спад`е [значить] н`е\года\буде. Ал`е\ота\кїї\о\сто\йач`ї\та\то\н`ен`кїт – то\по\года, по\годл`ївї. То\ми\уже\загл`а\даємо, спа\де\в`едро – н`е\годл`ївїт, а\й\ак\ї\гору\рожк`і – по\годл`ївї\бол`ишн`ств`о* (н.п. 1); *Йак\о\луц`енїт [молодик], то\н`евгод` \буд`е, \будут` дош\ч`ї. А\й\ак\н`е – то\ї\гору\п`їд\н`атїї* (н.п. 3); *Йак\моло\д`їк, та\до\н`їзу\рожк`і – то\буде\дошч. Йак\до\в`ерху – то\буде\по\года* (н.п. 2).

Здавна незвичні явища на небі дивували наших прашурів. Затемнення як сонця, так і місяця вважали провісником недоброго, ознакою нещастя. У сучасних віруваннях тривога чи страх місячного затемнення не збереглися. Імовірно, це пов'язано з доступністю знання про природу цього явища.

Щодо номінації цього небесного тіла, яке є супутником Землі, зауважимо, що експедиції в Середнє Полісся не виявили лексичних варіантів його назви, а лише фонетичні: *л`іс`ац, л`ес`ац*. Українська лексема *місяць* (болг. *месец*, чеш. *měsíc*, польск. *miesiąc*, походить від **mēs* (др.-інд. *mās-*) що означає 'місяць, луна')¹⁰. У сучасній українській мові лексема *місяць* поширена з такими значеннями: 1) 'найближче до Землі небесне світило, супутник Землі, що світить відбитим сонячним світлом', 2) 'супутник будь-якої планети' у словнику української мови 3) 'проміжок часу, протягом якого це небесне тіло обертається навколо Землі' 4) 'проміжки часу, на які поділяють рік у сучасному календарі, не узгоджені з фазами цього небесного тіла'¹¹.

У середньополіських говірках поширені також зменшувально-пестливі форми назви місяця, які функціонують переважно у фольклорних текстах, мікротекстах і словесних формулах: *моло\дичен`ку, молодї\чок, \серп`їчок*.

Окрема група назв (хоч невелика) – назви частин місяця (*рог, \рожк`і, \серп`їк*) та його ознак, зокрема, за кольором. Вони також поширені переважно у фольклорних жанрах, вживаються в демінутивних формах і виступають епітетами: *\рог\золо\т`есен`к`її*. Семантика ж золотистого кольору пов'язана зі святістю й чистотою, це колір сакральності, верховенства й могутності¹².

Демінутивні назви засвідчують шанобливе ставлення до

⁹ Іларіон, митрополит. Дохристиянські вірування українського народу. Історично-релігійна монографія. – Київ, 1992. – С. 23-24.

¹⁰ Фасмер М. Этимологический словарь русского языка / Пер. с нем. и доп. О.Н. Трубачева. – Москва, 1986-1987. – Т II. – С. 608-609.

¹¹ Словник української мови. – Т. 1-11. – Київ, 1970-1980. – Т.IV. – С. 753-754.

¹² М.Н. Москаленко. Українські замовляння. – Київ, 1993. – С. 264-265.

Місяця, обожнювання через прихований мотив страху перед ним та прагнення задобрити, умилювати, досягти прихильності цього персоніфікованого об'єкта.

Для номінації фаз місяця в говірках Середнього Полісся зафіксовано назву *квaдри: чo\тири* *квaдри* *йіe* (н.п. 2). Назва першої фази місяця поширена в таких варіантах: *моло\д* *ік* (н.п. 1, 2, 3, 4), *моло\дик*, *молоди\чок* (н.п. 5); назва другої фази, тобто половини місяця, у середньополіських говірках має спорадичне поширення: *пуд\поўна* (н.п. 2, 3, 4); третя фаза (круглий місяць) має такі назви: *поўний* *л\м'ес'ац* (н.п. 1, 3), *поўна* (н.п. 2). Привертає до себе увагу варіант *поўна*, флексія якого вказує на жіночій рід, хоча у всіх середньополіських говірках лексема *місяць* належить до чоловічого граматичного роду, а саме світило як персоніфікований природний об'єкт ідентифікується з чоловічою статтю: *вон*. Четверта, остання фаза має назви: *ста\рий* *л\м'ес'ац* (н.п. 2), *на іс\ход'е* (н.п. 1), *ста\реї* *л\м'іс'ац* (н.п. 5). Фрагмент діалектного тексту уточнює семантику назв деяких фаз місяця: *Ста\рий на чет\верту поло\в'ину, і\с'ем* *дн\оу, а то і\вос'ем бу\ває. О\то вже і\ак ста\рий, то і\с'ет'ім аж* *л\ер'ед* *ранком, а і\ак молод\д'ік – то і\зв'ечора* (н.п. 2).

Попередній аналіз культурної інформації про місяць, зафіксованої в п'яти селах Середнього Полісся, дозволяє зробити такі висновки.

У народній культурі північної частини Середнього Полісся (прикметах, звичаях, замовляннях, заборонах, обрядах тощо) ще зберігаються вірування в особливу силу місяця як об'єкта неживої природи, небесного світила. І навіть маючи інформацію про справжню його природу та природу пов'язаних із ним явищ, поліщуки до певної міри зберегли віру в могутність місяця. Насамперед це стосується віри у вплив на сільськогосподарську діяльність людини, що зумовлює, зокрема, врахування фази місяця при висаджуванні городини, його положення та інших візуальних ознак для прогнозування погоди тощо. Поліська культурна традиція зберегла фрагменти міфів про місяць (зокрема, про плями на ньому).

Поліські назви місяця як небесного тіла представлені лише фонетичними варіантами (*л\м'іс'ац*, *л\м'ес'ац*), що свідчить про їх давність (належать до індоєвропейського шару лексики)¹³. Дещо більшу варіативність, представлену, крім фонетичних, словотвірними варіантами, виявляють середньополіські назви фаз місяця (*моло\д'ік*, *моло\дик*, *молоди\чок*, *пуд\поўна*, *поўний* *л\м'ес'ац*, *поўна*, *ста\рий* *л\м'ес'ац*, *на іс\ход'е*). Повага до цього персоніфікованого об'єкта відображена в ласкавих звертаннях до

¹³ Етимологічний словник української мови / За ред. О.С. Мельничука. У 7-ми т. – Т. 1-3. – Київ, 1982-1989. – Т. III. – С. 304-305; Фасмер М. Етимологический словарь русского языка / Пер. с нем. и доп. О.Н. Трубачева. – Москва, 1986-1987. – Т II. – С. 608-609.

нього.

Зауважимо, що для глибших висновків ще не накопичено достатньо інформації про досліджуване культурне явище, зокрема, наявний матеріал не виявив паралелей фольклорних текстів і мікротекстів, зафіксованих іншими дослідниками¹⁴. Однак зібраний матеріал та попередній його опис свідчить, що традиційні уявлення про Місяць і пов'язані з ним явища є цікавим об'єктом для лексикологічних та етнолінгвістичних студій і різнобічне системне їх вивчення залишається актуальним.

Список обстежених населених пунктів

1. с. Красилівка Овруцького р-ну Житомирської обл.;
2. с. Сорокопені Овруцького р-ну Житомирської обл.;
3. с. Чабан Овруцького р-ну Житомирської обл.;
4. с. Черевки Овруцького р-ну Житомирської обл.;
5. с. Білоторовичі Олевського р-ну Житомирської обл.

Антонина Плечко

Луна в традиционных представлениях полещуков и ее номинация в среднеполесских говорах

В статье сосредоточено внимание на народных верованиях о луне как небесном светиле. Сделана попытка ввести в научный оборот полесский аутентичный материал народных представлений о луне, который предоставляет возможность обнаружить и исследовать систему полесских обычаев, обрядов, примет относительно указанного объекта неживой природы и варианты его номинации.

Ключевые слова: Среднее Полесье, номинация, говор, культурное явление, луна, фазы луны.

Antonina Plechko

The Moon in the traditional notions of the people of Polissia and its nomination in the Middle Polissia dialects

The main attention in the paper is focused on the people's beliefs concerning the Moon as a heavenly body. The author has made an attempt to introduce some Polissia authentic material concerning people's notions about the Moon into the scientific use. It gives an opportunity to reveal and analyse the system of Polissia customs, ceremonies and signs concerning the given object of inanimate nature and variants of its nomination.

Key words: *Middle Polissia, nomination, dialect, cultural phenomenon, the Moon, phases of the Moon.*

¹⁴ Аркушин Г. Сказав, як два зв'язав. Народні вислови та загадки із Західного Полісся і західної частини Волині. – Люблін-Луцьк, 2003. – С. 105, 135.